

cilt
2

BALKANLARDA
İSLÂM
MİADI DOLMAYAN UMUT

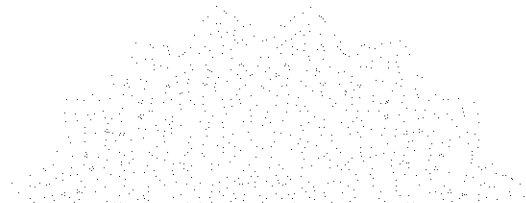
İSLAM IN THE BALKANS
UNEXPIRED HOPE

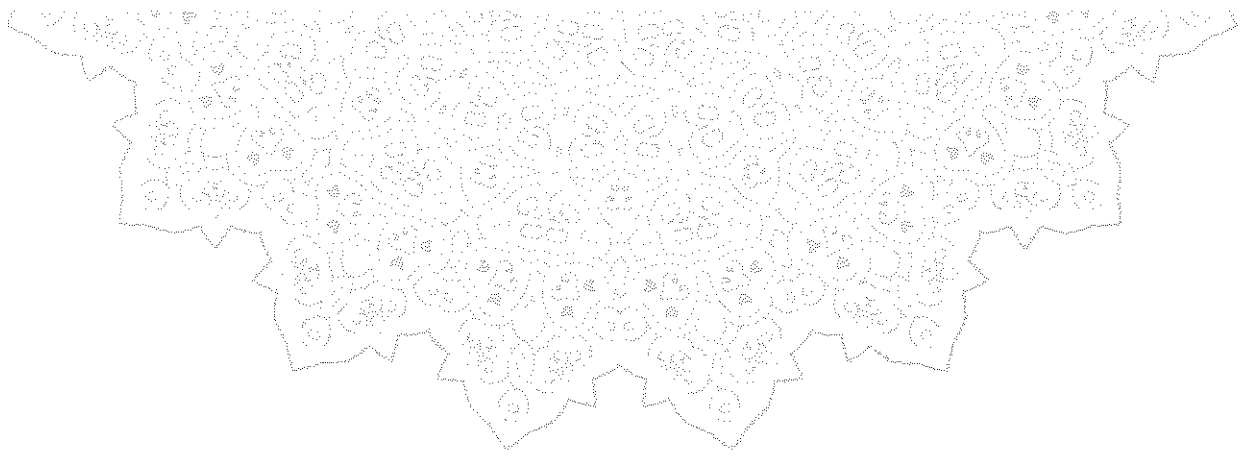
TÜRKİSTAN'DAN BALKANLARA
FROM TURKESTAN TO THE BALKANS

EDİTÖR
MUHAMMET SAVAŞ KAFKASYALI

ANKARA - BELGRADE - BUCHAREST - BUDAPEST - CHISINAU - KIEV
PODGORICA - SARAJEVO - SKOPJE - TIRANA - ZAGREB

İki Yarımada da Yarım Kalmış Bir Serüven: İberya ve Balkan Yarımadalarında İslâm Varlığı

Nizamettin PARLAK

Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Özet

Avrupa'nın batısında yer alan İberya Yarımadası ile doğusunda bulunan Balkan Yarımadası ilginç bir şekilde hem Müslümanların hem de Hristiyanların tarihinde önemli bir yere sahip iki toprak parçasıdır. İberya Yarımadası, Balkanlar'dan yaklaşık yedi yüz yıl önce Müslümanlara yurt olmuş ve buradaki varoluş mücadelesi kademeli bir çekilmeyle de olsa sekiz yüz yıl devam etmiştir.

1492'de Endülüs'ün çöküşüyle birlikte Avrupa'nın batısından sökülüp atılan Müslümanlar, hemen hemen aynı tarihlerde bu sefer kıtanın doğusundan Osmanlılar aracılığıyla bir kez daha Avrupa'ya yerleşmeye başlamıştı. Bu yüzden iki Yarımada'yı birbiriyle kıyaslamak her zaman araştırmacılara cazip gelmiştir.

İki coğrafyada yaşananlar arasında çeşitli benzerlikler bulunsa da önemli farklılıklar vardır. Müslümanların fetihler sırasında her iki coğrafyada da yerli halktan destek görmeleri, onların kendi dindaş-

larının idaresi altında olmaksansa Müslümanların hâkimiyetinde olmayı tercih etmeleri, akabinde de kendi iradeleriyle İslâm dinine yönelmeleri en temel benzerlik noktalarını teşkil etmektedir.

Müslümanlar, gerek fetih sırasında gerekse çekilmek durumunda kaldıkları dönemlerde kendileri dışındaki unsurlara adaletli davranmış, Hristiyanlar ise asimilasyonu öncelemiştir. İslâm'ın farklı insanları tek tipleştirme gibi bir ideali olmadığı hâlde özellikle Katolikler, hükmettikleri coğrafyalarda siyasî bütünlüğün yolunun din birliğinden geçtiğine inandıkları için bu uğurda çok çaba harcamışlardır.

Endülüs'te "Endülüslülük" Balkanlar'da "Osmanlılık" gibi her ırktan ve dinden insanları bir çatı altında toplama idealinin sahibi olan Müslümanların karşısında İspanya'da "reconquista"¹, Balkanlar'da ise "Büyük Sırbistan" gibi, bir dini ve bir ırkı önceleyen idealler ortaya çıkmıştır.

Endülüslülük ideali, İslâm kimliğiyle oluşturduğu medeniyet sayesinde Batı'nın Rönesans'ını mayalarken, aynı kimliğin Balkanlar'daki tezahürü olan Osmanlılık, farklılıklara rağmen orada yüzlerce yıl bir arada yaşamının en güzel örneğini sunmuştur.

Bunların karşısında yer alan reconquistayı gerçekleştiren İspanyollar sadece Endülüs'ü değil Amerika kıtasındaki Maya ve Azteklerin kültürünü de yok etmiştir.² Onların Balkanlar'daki versiyonları da benzer davranışları Balkan Yarımadası'nda sergilemişlerdir.

İberya Yarımadası'nda sekiz yüz yıl, Balkan Yarımadası'nda beş yüz yıl boyunca farklı ırk ve üç büyük din mensupları, Müslümanların yönetiminde bir arada kendi değerleriyle barış içinde yaşadığı hâlde hâkimiyeti kaybetmelerinin akabinde her iki coğrafyada yaşanan, Hristiyanlaştırma faaliyetleri ve katliamlar Avrupa'nın zihin yapısının ve şuur altının dışı yansımaları olarak önümüzde durmaktadır.

Birbirine benzer bu hususların yanı sıra iki yarımada da bazı farklılıklar da dikkat çekmektedir. Her şeyden önce fetihten evvelki tablolar birbirinden farklıdır. Araplardan önce İberya Yarımadası'nda İslâm varlığı söz konusu değildir. Hâlbuki Balkan Yarımadası Osmanlılar tarafından fethedilmeden yıllarca önce bu coğrafyada Türk ve Müs-

1 Reconquista (yeniden fetih/geri alma): Müslümanların Endülüs'ten atılarak Vizigot krallığının İspanya'da yeniden ihyasını hedefleyen uzun vadeli bir istila hareketidir. Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c. I, s. 153-154.

2 Aliya İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslam*, (Terc. Salih Şaban), İstanbul, Nehir Yayınları, 2004, s. 218.

lûman unsurlar yerleşmiş bulunmaktaydı. Hem bu sebepten hem de Osmanlı'nın sistemli iskân politikasından dolayı Balkanlar'dan çekildikten sonra bile Müslümanlar, kimlikleriyle ve kurumlarıyla varlıklarını kesintisiz olarak devam ettirebilmişlerdir. Endülüs'te ise Müslümanlar açısından tam bir yok oluş gerçekleşmiştir. Şu anda İspanya'da bulunan Müslümanların önemli bir kısmı Kuzey Afrika'dan oraya göç edenlerden, az bir kısmı da sonradan İslâm'ı din olarak seçenlerden oluşmaktadır.

İberya Yarımadası ani ve hızlı bir şekilde yaklaşık üç yıl içerisinde fethedilirken Balkan Yarımadası'na yüz yıllık bir sürede ve sistematik iskân politikalarıyla yerleşilmiştir.

Fetih sırasında İberya'da Müslüman ordusunun iki temel unsuru olan Araplarla Berberiler ve diğer unsurlar arasında yaşanan anlaşmazlıklar ve çatışmalar, izlenen toprak politikası sayesinde Balkanlar'da görülmemiş, aksine toplumun diğer kesimlerinin de Osmanlı'ya itaatini sağlamıştır.

Müslümanlar İberya Yarımadası'nı fethettikten sonra Frenk topraklarında savaflara girişmiş ancak o bölgede kalıcı olamamışlardır. Hâlbuki Osmanlı, Anadolu'da kalıcı olacak şekilde yerleştikten sonra Balkanlar'a geçmiş, orada varlığını daha uzun süre korumuştur. Anadolu'daki Müslüman varlığının hâlâ devam ediyor olmasının sebeplerinden biri de muhtemelen bu olmuştur. Endülüs Müslümanları, kendilerinin Anadolu'su hükmünde olan İberya'da devletleşmelerini tamamlamadan Avrupa içlerine yürüdüğü için oralarda tutunamamış, geri çekilmenin sebep olduğu çeşitli hadiseler parçalanmaya ve uzun süreçte de Endülüs'ün kaybına yol açmıştır.

Two Peninsulas Unfinished Adventure: Presence of Islam in the Iberian and Balkan Peninsula

---

Summary

Located in the west of Europe, the Iberian Peninsula and the Balkan Peninsula in the East, interestingly, Muslims, Christians, and two pieces of land that have an important place in the history of both. Iberian Peninsula, from the Balkans to become a Muslim country where about seven hundred years ago and has continued the struggle for existence, though with a gradual retreat in eight hundred years.

In 1492, with the fall of Andalusia, Muslims from the west of Europe, disassembled and discarded, almost the same dates, this time on the Ottomans into Europe from the East through the continent, they began to settle. So, it is always attractive to the researchers to compare two peninsulas.

Although there are several similarities in geography between the two events, there are important differences. During the Muslim

conquests, both to see the support from the indigenous people in the region, their own Co-religionists rather than to be dominated by the Muslims, then do so at their own volition and represents the most fundamental similarity of the religion of Islam.

Islam during the conquest, and had to retreat in the period when all the different elements just acted, but Europe has chosen destroying and assimilation. Although Islam is a single typification is not ideal as different people, generally Catholics believed that they ruled the religious communities in their religions, that's why they have spent much effort for this.

In Andalusia "Andalusian" in the Balkans" Ottomanism" as people from all races and religions together under one roof the Reconquista against the Muslims, in Spain who owns the ideal of "reconquista", in the Balkans "Greater Serbia", highlighting the ideals of a religion and a race has emerged.

The ideal of Andalusian that combination of The civilization which created the Islamic identity with the Renaissance of the west, while there is the manifestation of the same identity in the Balkans, which is Ottomanism, despite differences, has provided the best example of living for hundreds of years.

Located opposite them, Spanish performing reconquista, has destroyed not only Andalusia but also the culture of the Maya and Aztec in the continent of America. Their versions of the Balkans have demonstrated similar behavior in the Balkan Peninsula.

Eight hundred years in the Iberian Peninsula, the Balkan Peninsula for five hundred years the three major races and different religions, Muslims lived in peace with their own values in the management of dominance after losing two in geography in the state where the repression, torture and massacres of consciousness these activities of Christianity and the mind of Europe as an outward reflection of the structure of the bottom standing in front of us.

Two similar issues, as well as the peninsula, some differences are also noteworthy. First of all, the tables are different from each other before the conquest. Muslims in the Iberian Peninsula before the existence of Arabs is not in question. However, in the Balkan Peninsula was conquered by the Ottomans settled in this region many years ago before there were Turkish and Muslim elements. For this reason, both the systematic settlement policy of the Ottoman Empire from the Balkans after the withdrawal due to the fact that

you have applied for, even the Muslims, their identities, and institutions with assets were able to continue uninterrupted. Muslims in Andalusia in terms of a complete extinction is reached. Currently a significant portion of those who migrated from North Africa to the Muslims in Spain, Islam as a religion later chose some of the ones that others offer.

When The Iberian Peninsula was conquered in three years, the Balkan Peninsula had been inhabited by systematic settlement policies in a hundred years time .

Berbers and Arabs , the two basic elements of the Muslim army in Iberian during the conquest and conflicts and clashes among other factors , thanks to this policy, unprecedented in the Balkans, Unlike it had been provided the Ottoman obedience in other sectors of society.

The Muslims after the conquest of the Iberian Peninsula quickly, they has fought wars in the Frank lands, but couldn't be permanent in that area. Whereas the Ottomans, had passed to the Balkans after completing the statehood in Anatolia , has kept in existence for a longer time there. May be one of the reasons that presence of Muslims has still continued in Anatolia. The Andalusian Muslims in the Iberian which provision Anatolia themselves without completing their statehood, they could not hold there to walk into Europe, several events that caused the withdrawal, fragmentation in Andalusia and in the long process, has also caused Andalusia to lose.

Giriş

İberya Yarımadası'nın ilk sakinleri hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ancak bu toprakların M.Ö. X. yüzyılda Fenikeliler, ardından Grekler ve daha sonra da Romalıların istilasına uğradığı bilinmektedir. M. IV. yüzyıl sonlarına doğru Roma İmparatorluğu'nun, merkezi hâkimiyetinin güç kaybetmesiyle birlikte yarımada Sueviler, Vandallar, Alanlar ve Vizigotlar gibi barbar Germen kavimlerinin saldırılarına maruz kaldı.

Vizigotlar İspanya'da M. 468-711 yılları arasında yaklaşık iki yüz kırk yıl hüküm sürmelerine rağmen genel olarak istikrarlı bir yönetim sergileyemediler. Onlar, Arius'un görüşlerini benimsemişlerdi. Fakat İspanya'da birliği sağlamak için Katoliklere yaptıkları baskılar sonuç vermeyince son derece radikal bir karar alıp M. 586 yılında Katolikliği kabul ederek ülkedeki dinî bölünmüşlüğü önüne geçmeyi hedeflediler. Ancak bu sefer de aynı topraklarda yaşayan Yahudiler problem olarak görüldü. M. 694 yılında çıkarılan bir fermanla ülkedeki bütün Yahudilerin, köleleştirildikleri ilan edildi.

Bir süre sonra kral Witiza'nın ölümünün ardından onun varisleri olan oğullarının yerine Rodrigo adında bir generalin kral ilan edilmesi (M. 710), siyasî çalkantılara sebebiyet verdi. Taht varislerinin, Kuzey Afrika valisi Musa b. Nusayr'dan yardım talep etmeleri, Müslümanların yeni fetih güzergâhı olarak güneye doğru Afrika içlerine değil de boğazı geçerek kuzeye yani İberya Yarımadası'na yönelmeye karar vermeleri, Sebte kontunun kişisel hesaplar dolayısıyla Müslümanlara yardım etmeyi vaad etmesi, Müslümanların İberya Yarımadası'na geçmelerini sağladı. Bu topraklar Tarık b. Ziyad ve Musa b. Nusayr komutasındaki Arap-Berberi ordularıyla üç yılda fethedildi.

Fethin ardından "Endülüs" olarak isimlendirilen bölge M. 715-756 yılları arasında Emevîlere bağlı valilerce idare edildi. M. 750 yılında Abbasî ihtilalinin ardından önce Kuzey Afrika'ya kaçan daha sonra Endülüs'e geçen Emevî hanedanından Abdurrahman ed-Dâhil, yönetime el koyarak Endülüs Emevî Devleti'ni kurdu (M. 756-1031). Çeşitli kargaşa ve asabiyet çatışmaları yaşayan devlet, özellikle III. Abdurrahman devrinde (M. 912-961) siyasî istikrara kavuşmasına ve bu durumun diğer emirler döneminde de kısmen devam etmesine rağmen M. 1031'de yıkıldı. Akabinde altmış yıl sürecek olan şehir devletleri dönemi başladı. Mülûküt-Tavâif diye adlandırılan bu devletçiklerin birbirleriyle savaşmaları M. 1090 yılında Kuzey Afrika'daki Müslüman devlet Murâbitların Endülüs'e geçip bu toprakları kendilerine bağlamasına sebep oldu (M. 1090-1147). Altmış yıldan daha az bir zaman sonra Murâbitlar yıkılınca onların yerine kurulan Muvahhidler Devleti, aynı şekilde Endülüs'ü ilhak ederek yüz yılı aşkın bir süre idare ettiler (M. 1146-1248). Muvahhidlerin yıkılmasından sonra yine şehir devletler gün yüzüne çıktı ama içlerinden Benî Ahmer Devleti, Müslümanların elinde kalan güney İspanya'da birliği sağlayarak yaklaşık 250 yıl varlığını sürdürdü (M. 1238-1492).

İspanya'nın güneyinde Müslüman hâkimiyetindeki topraklarda bu gelişmeler yaşanırken Yarımada'nın kuzeyinde Asturias dağlık bölgesinde kurulan küçük bir Hristiyan krallık, "reconquista" denilen ideal çerçevesinde Yarımada'yı Müslümanlardan geri alma sürecini başlattı. Kastilya, Leon, Navarra ve Aragon krallıklarının teşekkülüyle süreç devam etti. 2 Ocak 1492'de Birleşik Kastilya-Aragon krallığı, İberyadaki son Müslüman devlet olan Benî Ahmer'i yıkarak İslâm hâkimiyetine son verdi.

Çeşitli baskı, işkence ve katliamlara maruz kalan Müslümanlar ve Yahudiler ya ülkeyi terk etmeye ya da Hristiyanlığı kabule zorlandılar. Bu unsurların imha edilmesiyle Katolikler İspanya'da dinî ve siyâsî birliği sağlamış oldular.¹

Balkanlar'a² gelince bu coğrafyanın en eski sakinleri İlliryalılardır. II. Filip'in kurduğu ve oğlu İskender'in genişlettiği Makedonya Krallığı, Arnavutluk hariç Balkanlar'ın büyük bir kısmına hâkimdi. M.Ö. III-II yüzyıllarda Balkanlar'ı Romalılar ele geçirdi. Devlet ikiye bölününce (395) Hırvatistan ve Slovenya Batı Roma'da, diğer bölgeler ise Doğu Roma (Bizans)'da kaldı.³

Aslında, Hunların M. 380 yılından itibaren Avrupa ve Balkanlar'da görülmesiyle birlikte bu bölgede Türk varlığı başlamıştı. Hunların (374-469) altıncı hakani olan Attila (434-453) Avrupa'nın büyük bir kısmına hâkim olmuş, dolayısıyla Balkanlar'ın önemli bir bölümünü de fethetmişti.⁴ Ayrıca VI. asırdan XI. asra kadar Orta-Asya'dan devamlı olarak Hun, Avar, Peçenek, Kuman, Kıpçak gibi çeşitli Türk kavimleri Kuzey Karadeniz bozkırlarından gelip Balkan Yarımadası'na yerleşmişlerdi. Fakat Bizans'ın ve önceden yerleşik hayata geçmiş olan Slavların baskısı sonucu ortadan kaybolmuşlardı.⁵

Hristiyanlığın M. 1054'te yaşadığı ve "Büyük İ'tizal"⁶ diye nitelenen Katolik ve Ortodoks diye ikiye ayrılması⁷ da Balkanlar açısından önem arz etmektedir. Zira bu bölge, bahsi geçen iki mezhebin mücadele alanı hâline geldi. Sonuçta onların çatışma sahası içerisinde kalan bölgelerde de başka bir mezhep, yani "Bogomilizm" hâkim oldu.⁸ X. yüzyılda Bulgaristan'da ortaya çıkan ve heretik bir mezhep olarak nitelenen Bogomil mezhebinin mensupları, Bosna'da

1 Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Kütiyye, *Târihu İftitâhi'l-Endelüs*, (tah. Abdullah Enis et-Tabbâ'), Beyrut-Lübnan, 1415/1994, s. 73 vd.; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, I, s. 1-230.

2 Osmanlılar, Balkan Yarımadası'nı "Rumeli" diye isimlendirmişlerdir. Halil İnalçık, "Rumeli", *DİA*, c. 35, 2008, s. 232-235.

3 Kemal H. Karpat, "Balkanlar-Tarih", *DİA*, c. 5, s. 25-32.

4 Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar III*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay, 1990, s. 152.

5 Fatih Dalgıç, "Rum-İli'nin Fethi ve Ulus Devlet anlayışının getirdikleri", *1453 Dergisi*, sayı: 15, 2012, s. 43-48; Selçuk Ural, "Balkanların Din Motiflerinin Oluşmasında Ohri Şehrinin Yeri: Aziz Kliment, Aziz Naum ve Sarı Saltuk Örnekleri", *Türk Tarihinde Balkanlar*, 2013, cilt I, s. 163-176.

6 Kemal Beydilli, "Avrupa (Tarih)", *DİA*, c. 4, 1991, s. 135-151.

7 Tunalı Hilmi, bu ayrılışın Miladî, dokuzuncu asırda gerçekleştiğini kaydeder. Bkz. Tunalı Hilmi, *Makedonya: mazisi, hâli, istikbali*, 2. Bs, Kahire, 1326, s. 10.

8 Kemal H. Karpat, "Balkanlar-Tarih", s. 28-32.

Hristiyanlarca 'Babun, Kuduger, Kathar ve Pataren' diye adlandırılırlardı.⁹ Osmanlı'dan önce Bosna halkının çoğu Bogomil, az bir kısmı Ortodoks ya da Katolik'ti. Bogomilizm, siyaset, kültür ve medeniyet açısından Bosna'da en güçlü mezhepti. Katolikler arasındaki Fransisken mezhebinin gücü ise oldukça zayıftı.¹⁰

Bizanslıların Balkanlar'da başlayan hâkimiyetleri ise M. 1204'e kadar sürdü ve IV. Haçlı Seferi sırasında sona erdi. Türklerin Balkanlar'a gelmesine kadar bu bölgeler, Haçlı kumandanlar tarafından kurulmuş olan birtakım feodal devletlerin hâkimiyetinde kaldı.¹¹

1. Endülüs'te ve Balkanlar'da İslâm'ın Yayılma Süreci

İberya Yarımadası'nda ilk fetihlerin ardından Müslümanlar arasında asabiyyet savaşları yaşandı. Ancak bu sorunların aşıldığı dönemlerde¹² yerli halkın bir kısmı Müslümanlaşmaya başladı. Bu ilk Müslümanlara *Musâlîme*, daha sonrakilere de *Müvelledûn* adı verildi.¹³ Bir kısmı da kendi dinlerinde kalmakla birlikte Müslümanlar gibi yaşamaya başladılar. Bunlar da "Araplaşmış Hristiyanlar" anlamına gelen "Mustarib" kelimesiyle isimlendirildiler. İspanyol kaynaklarında "Mozarap" olarak geçen bu insanlar çocuklarına Müslüman isimleri veriyor hatta bazı aristokrat aileler çocuklarını tıpkı Müslümanlar gibi sünnet ettiriyorlardı. Arapça konuşuyor ve Arap edebiyatına aşırı ilgi duyuyorlardı. Yeme-içme, giyim-kuşam ve ev düzeni konusunda Müslümanları örnek alıyorlardı. Böylece tahminen 4 milyon civarında olan yarımada halkının yarısından fazlası İslâmlaşmıştı.¹⁴

İslâm tarihçileri, Endülüs'teki İslâmlaşmayla ilgili olarak çeşitli sebepler zikrederler. Bunların başında da İslâm dininin yapısal olarak Hristiyanlıktan daha anlaşılır, makul ve ölçülü olması zikredilir. Müslümanların yaşam biçimlerinin ve sosyal ilişkilerinin de Hristiyanları etkilediği ve İslâm'a yönelmelerini sağladığı kaydedilir.¹⁵

Balkanlar'daki İslâm varlığı ise Osmanlıyla birlikte özellikle Orhan Bey'in döneminde artarken oğlu Süleyman Paşa'nın Sırp-Yunan kuvvetlerini M. 1352'de bozguna uğratmasıyla Osmanlı, Rumeli'ye iyice yerleşti.¹⁶ Başlangıçta Endülüs'tekine benzer bir süreç yaşayan Osmanlılar, Balkanlar'da fetih

9 Geniş bilgi için bkz: İsmajil Hodziç, *Bogomolizm ve Bosna-Hersek Bogomilleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2007, s. 5, 7, 9, 35.

10 Adnan Kadrić, "Bosna'daki Fransisken Manastırlarında Osmanlı Kültür-Medeniyet Mirasının Kalıntılarına Kısa Bir Bakış", *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Sofya 21-23 Nisan 2000, İstanbul, 2002, s. 407-412.

11 Kemal H. Karpat, "Balkanlar-Tarih", s. 25-32.

12 Bkz. Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, I, s. 87-97.

13 Müvelledlerle ilgili olarak bkz. Mehmet Özdemir, "Müvelledûn'un Endülüs Emevileri Döneminde Kültürel Hayattaki yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1993, c. 34, s. 175-208.

14 Jorge Lirola, "Müstarib", *DİA*, c. 32, 2006, s. 123-124; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, II, 15.

15 Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, II, s. 15-18.

16 Halil İnalçık, "Rumeli", s. 232-235.

hareketlerine girişirken sistematik bir iskân politikası gerçekleştirmiş ve yaklaşık yüz yıla yayılan bir süreçte Balkanlar'da ulaşılabilen en uç noktaya varmıştır. Bu da orada kalıcılığı sağlamıştır. Yani bu yeni topraklara Anadolu'dan getirerek yerleştirdiği nüfus sayesinde hem yeni yerleşim yerleri kurmuş, toprağı işlemiş, daha ileri harekâtı planlarken cephe gerisini emniyete almış hem de ihtiyaç duyduğu iâşe ve diğer bütün malzemeyi, yakın noktalardan temin etme imkânını elde etmiştir.¹⁷

1463'te Bosna'nın Fatih Sultan Mehmet tarafından fethiyle birlikte bu coğrafyada iki yüz yıllık bir barış dönemi başlamış, Bosna-Hersek Bogomilleri, İslâm dinine girmişti. Fetihden bir yüzyıl sonra Boşnakların büyük bir çoğunluğu Müslüman olmuştu.¹⁸

Balkanlar'a gelince, bölge hakkında inceleme yapan tarihçiler ve araştırmacılar İslâm'ın burada baskı ve zorlamayla değil, tedricî bir şekilde İslâmî müesseselerin gelişmesine paralel olarak yayıldığını, bu süreçte dervişlerin, tekke ve zaviyelerin önemli rol oynadığını ortaya koymuştur.¹⁹

Gazi dervişler Balkanlar'da gerçekleştirdikleri dinî faaliyetlerin yanı sıra gittikleri yerlerde toprağı yerleşmiş, toprağı işleyerek ekip biçmiş, köyler, kasabalar kurarak bölgenin Türkleşmesine ve İslâmlaşmasına katkı sağlamışlar, fetih esnasında da Osmanlı ordularının hizmetinde bulunmuşlardır.²⁰

Zulüm ve baskılardan bunalmış olan bölge halkı, Balkanlar'a yerleşen gazi dervişlerin hoşgörülü ve adaetli tavırlarından etkilenmişlerdir. Böylece Balkanlar, aslında Osmanlılardan önce bu dervişler tarafından manen fethedilmiş²¹, akabinde de Osmanlı orduları bölgeye gelerek Balkanlar'ın fethini tamamlamıştır.²²

17 Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Devleti'nin Rumeli İskânıyla İlgili Toponomik Bir Değerlendirme", *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Sofya 21-23 Nisan 2000*, İstanbul, 2002, s. 3-9.

18 Tayyib Okıç, "Sarı Saltuk'a Ait Bir Fetva", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1952, c. I, sayı: 1, s. 48-58; Zekeriya Yıldız, *Geçmişten Günümüze Bosna Hersek*, İstanbul, Yeni Asya Yayınları, 1993, s. 55, 74; Adnan Kadrić, "Bosna'daki Fransisken Manastırlarında Osmanlı Kültür-Medeniyet Mirasının Kalıntılarına Kısa Bir Bakış", s. 407-412.

19 Amina Kupusović, "Osmanlı Yönetimi Zamanında Bosna'da Müslüman Erkek İsimleri", *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Sofya 21-23 Nisan 2000*, İstanbul, 2002, s. 381-387; Selçuk Ural, "Balkanların Din Motiflerinin Oluşmasında Ohri Şehrinin Yeri: Aziz Kliment, Aziz Naum ve Sarı Saltuk Örnekleri", s. 163-176.

20 Mehmet Demirci, "Balkan Müslümanlığında Gazi-Dervişlerin Roller ve Sarı Saltuk Örneği", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Sofya, 21-23 Nisan 2000*, İstanbul, 2002, s. 75-86; Selçuk Ural, "Balkanların Din Motiflerinin Oluşmasında Ohri Şehrinin Yeri: Aziz Kliment, Aziz Naum ve Sarı Saltuk Örnekleri", s. 163-176.

21 İbn Battûta, Osmanlıların Balkanlara geçmeleri ve hâkimiyet kurmalarında önemli kilometre taşları olan bir takım fetihlerden önce adı geçen toprakları "Türk Yurdu" olarak tanımlamıştır. Yani İbn Battûta, Çimpe Kalesi'nin fethinden (1352) on sekiz yıl, Edirne'nin fethinden (1362) yirmi sekiz sene, Çirmen savaşı'ndan (1371) otuz yedi yıl önce Sarı Saltuk'un Balkanlarda yerleşmiş olduğu Dobruca'yı "Türklerin yaşadıkları toprakların sonu" diğer bir deyişle "Türk yurdu" olarak nitelemiştir. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, (çev. A. Sait Aykut), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004, cilt, I, s. 498.

22 Selçuk Ural, "Balkanların Din Motiflerinin Oluşmasında Ohri Şehrinin Yeri: Aziz Kliment, Aziz Naum ve Sarı Saltuk Örnekleri", s. 163-176; Metin İzeti, "Arnavut Esnafı ve Tekkeler", *Milel ve Nihal*, cilt 9, sayı

İki Yarımada'nın İslâm'dan önceki durumları, fetih şekilleri, orduların yapıları, ilk yerleşmeler esnasındaki bazı uygulamalar, karşılaşılan muhatapların dinî kimlikleri ve daha ileriye düzenlenen harekâtlardaki farklılıklar yüzünden Endülüs'te ve Balkanlar'da İslâm'ın yayılışı farklı tarzlarda gerçekleşmiştir.

İberyada, Müslüman orduları tarafından ani, hızlı ve yıllarca süren bir hazırlık dönemine ihtiyaç duyulmadan kısa sürede fethedilmiştir. Oysa Balkanlar'ın fethi daha yavaş ve yaklaşık yüz yıl devam eden bir süreçte²³ üstelik birbiriyle çatışması söz konusu olabilecek unsurlardan oluşmuş bir orduyla değil de daha profesyonel bir orduyla gerçekleşmişti.

İberyada'nı fetheden Müslüman orduları Arap ve Berberilerden oluşmaktaydı. Bu fetihde Berberilerin katkılarının Araplarınkinden daha az olmamasına rağmen, Berberiler ikinci sınıf muamelesi görmüş, hatta bereketli topraklar Araplara tahsis edilirken, daha az verimli araziler Berberilere verilmişti. Aslında Arap-Berberi çatışması önce Kuzey Afrika'da (Mağrib'de) başlamıştı (M. 740-741.) Araplar oradaki Berberilerin güçlerini kırmış, onlara galip gelerek ellerindeki toprakların çoğunu almıştı. Bu durum Berberilerin ayaklanmasına sebep olmuş, bu isyan bir süre sonra da Endülüs'e sıçramış ve Endülüs'te zafiyete sebep olmuştur.²⁴ Burada yaşananların aksine Balkanlar'ı fetheden Osmanlılar, yeni toprakların işlenmesini eski sahiplerine bırakarak toprağı ve köylü emeğini devlet kontrolü altına almış, uyguladığı umar sistemiyle gayrimüslim unsurları kendi safına çekmiş, böylece Osmanlı aleyhine onları ayaklandırmak isteyen kendi dindaşlarına karşı Osmanlı'nın yanında yer almalarını sağlamıştır.²⁵

Endülüs'te Müslümanların birbiriyle çatışmasına yol açan toprakla ilgili uygulamalar, Balkanlar'da Osmanlı'nın takip ettiği strateji dolayısıyla kendi içlerinde çatışmak bir yana gayrimüslimlerden oluşan yeni tebaanın bile desteğini temin etmiştir.

Fetihler esnasında Batı'da İberyadan sonra ileri bir harekâtle Pireneler üzerinden Avrupa'ya yönelişle, Doğu'da Anadolu'ya yerleştikten sonra Balkanlar'a geçişin birbirinden farklı oluşu da dikkat çeken bir diğer husustur.

2, 2012, s. 55-73; Mehmet Demirci, "Balkan Müslümanlığında Gazi-Dervişlerin Roller ve Sarı Saltuk Örneği", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Sofya, 21-23 Nisan 2000*, s. 75-86. Balkanların fethinde adı geçen dervişlerden biri de Sarı Saltuktur. Kaynaklarda bölgenin fethinde onun önemli bir yeri olduğu biraz da olağanüstü anlatımlarla rivayet edilmektedir. (Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I-X, (Tâb: Ahmet Cevdet), I. Baskı, Dersaadet, İkdam Matbaası, 1314. cilt I, s. 659-660; cilt II, s. 133-134, 136-137). Evliya Çelebi (1611-1682)'den yaklaşık üç yüz yıl önce Sarı Saltuk'un diyarını ziyaret eden İbn Battûta (1304-1369) ondan kısaca şöyle bahseder: "...Baba Saltuk adıyla bilinen ve Türklerin yaşadıkları toprakların sonu olan kasabaya geldik... bura ahalisine göre Baba Saltuk "mükâşif" yani olağanüstü güçlere sahip, kerametli biriymiş. Lâkin hakkında söylenenler, dinin temel prensipleriyle bağdaşmamaktadır..." İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, cilt, I, s. 498.

23 Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I-III, terc. Alp Eker vd. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995, c. II, s. 364.

24 İbn Haldun, *Mukaddime*, (terc. Halil Kendir), I-II, Ankara 2004, c. 1, s. 64; Mehmet Özdemir, I, s. 44-47.

25 Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", s. 20-44.

Zira Müslümanlar, İberya Yarımadası'nı fethettikten sonra Pireneleri aşarak Frank toprakları üzerinden Avrupa içlerine doğru harekete geçmişlerdir. Osmanlılar ise Anadolu'da yerleştikten sonra Balkanlar üzerinden Avrupa'ya doğru fetih hareketlerine girişmişlerdir. Yani Müslüman Arapların İspanya'sı Osmanlı'nın Anadolu'su hükmündeydi. Osmanlı'nın Balkanları da Endülüslülerin ikinci büyük fetih sahası olan Frank imparatorluğu konumundaydı. Ancak iki olay arasında oldukça önemli bir farklılık vardır. Şöyle ki; Müslümanlar İberya Yarımadası'nı hızlıca fethettikten sonra yine süratli bir şekilde Frank topraklarında savaflara giriştiler. Muhtemelen iki sebepten biri ya da her ikisi yüzünden başarılı olamadılar; ya orada kalıcı olmayı değil de elde ettikleri ganimetlerle Endülüs'e dönmeyi düşünüyorlardı. Bu yüzden biraz da istemeyerek girdikleri Puvatya Savaşı'ndan (M. 732) mağlubiyetle ayrıldılar.²⁶ Ya da Endülüslülerin kızıl elması olan Avrupa üzerinden İstanbul'u fethetmeye²⁷ imkân sağlayacak bir koridor oluşturmak amacıyla o geçici savafları Frank topraklarında gerçekleştirdiler.²⁸ Ancak son savaşta Şarl Martel karşısında alınan beklenmedik mağlubiyet, onların bütün hesaplarını altüst etti. Savaşın akabinde İspanya'ya geri dönen Müslümanlar, bu yenilginin ardından Frank topraklarına yönelik hedeflerinden vazgeçmek zorunda kaldıkları gibi İberya Yarımadası'ndaki varlıklarını da tehdit eden bir takım sorunlar yaşamaya başladılar.

Osmanlılar ise Anadolu'da sağlam bir yer edindikten sonra Balkanlar'da yerleşmeyi planlayarak hareket ettiler. Eğer Osmanlılar, kalıcılığı düşünmeden Pireneleri aşan, Endülüs'ten uzaklaşan²⁹ Müslüman ordular gibi savaflarına devam etmiş olsalardı muhtemelen Balkan Yarımadası'nda tutunamayıp tıpkı Endülüs'tekine benzer bir şekilde Balkanlar'dan hatta Anadolu'dan bile çekilmek zorunda kalabilirdiler. Sonraki dönemlerde yaşanan işgallere rağmen Anadolu'da mevcudiyetin devam etmesi bu çıkarımı destekler mahiyettedir.

İki coğrafyada karşılaşılan muhataplara gelince; Müslümanlar İberya Yarımadası'nda Katoliklerle karşılaştılar, onlarla savaştılar ve onların yürüttüğü sekiz yüz yıllık bir reconquista faaliyeti sonucunda Endülüs'teki devletlerini, topraklarını, varlıklarını kaybettiler. Balkanlar'da ise Osmanlıların karşılaştığı kitlenin büyük çoğunluğu Ortodoks'tu³⁰. Onlara karşı mücadele edildi, Rumeli

26 Kaleli Zade'ye göre Puvatya Savaşı'ndaki mağlubiyetin yegane sebebi; Arap kuvvetlerin düşman karşısında büyük vazifelerini unutup çapul hırsına düşmüş olmalarıdır. K. Şükrü Kalelizade, *Puvatye Muharebesi*, İstanbul Kanaat Kütüphanesi, 1932, s. 4.

27 Muhammed Hamidullah, "Feth'ül Endelüs (İspanya) fi hilafet-i Seyidina Osman-Sene H. 27", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1978, cilt: VII, sayı: 1-2, s. 221-226.

28 Endülüslülerin Fransa üzerinden İstanbul kapılarına dayanma planlarıyla ilgili bkz. Kalelizade, s. 11.

29 Gaspıralı, Müslüman orduların, Endülüs'ten çok uzaklaştıkları için ihtiyaçlarını temin edemediklerini kaydederek bunu Puvatya Savaşı'nın kaybedilmesinin sebeplerinden biri olarak sayar. Molla Abbâs Fransevî (İsmail Gaspıralı), *Dârürrâhat Müslümânları*, Bahçesaray, 1906, s. 7; İsmail Gaspıralı, *Gaspıralı Roman ve Hikâyeleri Seçilmiş Eserleri I*, (neşr. Yavuz Akpınar, B. Orak, N. Muradov), İstanbul: Ötüken Yay. 2014, s. 187.

30 Kamil Çolak-Numan Elibol, "Balkanlarda Birlikte Yaşama Tecrübesi: Rusçuk Örneği, 1657-1700", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri, Bükreş 1-5 Kasım 2006*, İstanbul, 2011, s. 313-331.

yurt edinildi, çözüme olunca da buralardan çekilme gerçekleşti. Ancak iki yıkılış arasındaki en belirgin fark şudur: Endülüs'te Benî Ahmer'in yıkılışının (M. 1492) üzerinden daha bir yüz yıl bile geçmeden Müslümanlar bütün kurum, iz ve eserleriyle neredeyse tamamen silindi. Balkanlar'dan çekilmenin üzerinden günümüze kadar yaklaşık yüz yıl geçmiş olmasına rağmen Müslümanlar orada yaşantılarıyla, çoğunlukla da kurum ve kuruluşlarıyla varlıklarını sürdürmeye devam etmektedirler.³¹ 1992-1995 yılları arasındaki Bosna Savaşı'nda İslâm'ın izlerinin silinmesine ve Müslümanların imhasına yönelik niyet, faaliyet ve gayretler, İspanya'da 1500'lerde gerçekleştirilen katliam ve imha sürecine benzese de sonuçları aynı olmamıştır.

Her iki yarımada da Müslümanlar, ilk aşamada Hristiyanlara karşı üstünlük sağlamış, uzun süre o topraklarda kalmış ve nihâî olarak iki yarımada da bütünüyle çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu durum "Müslümanlar Avrupa toprakları üzerinde Hristiyanlara karşı iki dönemde üstünlük sağlamışlardır. Birincisi; Endülüs Emevîler döneminde İberya Yarımadası'nda, ikincisi; Osmanlı döneminde Balkan Yarımadası'nda" şeklinde değerlendirilmiştir.³² Bunun yanı sıra iki unsur, XV. yüzyılın ikinci yarısında münavebeli olarak birbirlerine üstün gelmişlerdir. İstanbul'un 1453'te fethedilmesi karşısında şaşkına dönen Hristiyan dünyası yaklaşık kırk yıl sonra Endülüs'teki son Müslüman devlet olan Benî Ahmer'in hâkimiyetine son verince bunu bir rövanş, İstanbul'un fethine karşı bir zafer olarak değerlendirmiştir.³³

İlk fetihlerin akabinde iki coğrafyada da herkese tanınan özgürlük ortamında yerli halk İslâm'ın cazibesine kapılarak Müslümanlar gibi yaşamaya ve yoğun bir şekilde din değiştirmeye başlayınca bundan rahatsız olan Hristiyan din adamları Müslümanlaşmanın önüne geçmek için bir takım faaliyetlere giriştiler. Nitekim Endülüs'te VIII. yüzyılda Kurtubalı Alvaro bilhassa Hristiyan gençlerin kendi kutsal kitaplarını, papazlarının eserlerini bırakıp Müslümanların eserlerine ve Arapçaya yönelmelerinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Bu yönelişin önüne geçmek için de Hristiyan fedai hareketi başlatılarak Müslümanlara karşı nefret oluşturulmaya çalışılmıştır.³⁴ Aynı şekilde Osmanlılar döneminde de Müslüman Türklerin yaşam biçimlerinin ve ötekine davranışlarının çekiciliği, Balkan Hristiyanları arasında tedirginlik yaratmıştır. Nitekim Kurtubalı Alvaro'dan yaklaşık yedi yüz elli yıl sonra 1508'de Konstantınıyyeli Janus Laskaris, Batı'nın Balkanlar'daki Hristiyanları kurtarmaması hâlinde gelecekte kitlesel din değiştirmeler olacağından korktuğunu ifade etmiş ve Osmanlı'ya karşı Haçlı Seferi düzenlenmesi için yoğun çaba sarf etmiştir.³⁵

31 Aynı şekilde Orta Asya'da uzun yıllar Ortodoks Rus hâkimiyetinde kalan Müslümanların yine yaşadıkları pek çok sıkıntıya rağmen millî ve dinî kimliklerini kaybetmemiş olmaları da dikkat çekicidir.

32 Fatih Dalgacı, "Rum-ili'nin Fethi ve Ulus Devlet Anlayışının Getirdikleri", s. 43-48.

33 Fatih Dalgacı, "Rum-İli'nin Fethi ve Ulus Devlet Anlayışının Getirdikleri", s. 43-48; Özlem Kumrular, *Türk Korkusu*, İstanbul Doğan Kitap, 2008, s. 24.

34 Mehmet Özdemir, "İspanya Krallığı'nın XVI. Yüzyılda Endülüs Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Politikası (I)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, c. 35, s. 243-284.

35 Özlem Kumrular, *Türk Korkusu*, s. 349.

2. Endülü's'te ve Balkanlar'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi: Ötekine Bakış

İberya Yarımadası'nda Müslümanlardan önce ve sonra hüküm sürenler ve onların hâkimiyetinde bulunan topluluklar, Avrupa'nın Orta Çağ'ının karanlığını yaşadılar. Dolayısıyla yarımada baskı ve zulümlerden dolayı halkın huzuru kaçtı, toplumun düzeni bozuldu. İslâm'dan evvel İberya Yarımadası'nda hüküm süren Vizigotlar, önce kendi mezhepleri olan Arianizm'i halka dayattılar. Ardından onu terk edip Katolikliğe geçtikten sonra da "ötekilere" hayat hakkı tanımadılar. İslâm'ın hâkimiyetinin ardından yarımada geri alma gayesi güden Reconquista sürecinde ve sonrasında Kastilya ve Aragon krallıkları "öteki" olarak gördükleri Müslümanları ve Yahudileri ya din değiştirmeye ya da ülkeyi terk etmeye zorladılar. Din değiştirenleri de samimiyetsizlikle suçlamak suretiyle imha etmeye devam ettiler. Bu kin ve nefret, tarih literatüründe "Morisko"³⁶ ve "Conversos/Marrano"³⁷ gibi bir takım kavramların kullanılmasına sebep oldu.³⁸

Balkanlar'a gelince, Osmanlı'dan önce bölgede genel olarak Bizans İmparatorluğu'nun idare tarzı bozulmuş, asayiş kaybolmuş, keyfi vergiler halkı canından bezdiriyordu.³⁹ Farklı din mensuplarına yönelik düşmanca ve dışlayıcı bir tutum sergileniyordu. Öteki dinlere ve onların din adamlarına saygı gösterilmiyordu. Diğer din mensupları -Ortodokslar dâhil- Katolik Kilisesi tarafından aforoz ediliyordu. Katolik olan Latinler ve Macarlar, Ortodoksları Rafizî sayarak onlardan nefret ediyor ve onları şiddetle, baskıyla Katolikleştirmeye çalışıyorlardı. Ortodoks Kilisesi de kendine göre "ötekine" karşı aynı tutumu sürdürüyordu. Zira Yunan Ortodoks Kilisesi'nce sadece kendi mensuplarının kurtuluşa ereceği fikri savunuluyordu.⁴⁰

Balkanlar bu hâldeyken Müslüman Türkler, yarımada fetih hareketlerine giriştiler. Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa idaresindeki Osmanlılar Rumeli'deki ilk fetihler esnasında yerli halka iyi muamele ettiler, onları incitmediler. Özellikle Hristiyan köylüler himaye edilerek mahallî Hristiyan derebeyleri saf

36 Morisko, Gırnâta düştükten (1492) sonra, Hristiyan yönetiminde yaşamak durumunda kalan "gizli Müslümanlar" a verilen isimdir. Mehmet Özdemir, *Endülü's Müslümanları*, I, s. 208. "Cervantes İspanya topraklarındaki Moriskoları, bir annenin karnında bulunan yılanı benzetir." bilgisini veren Kumrular, "İspanya'dan kovulan Moriskoların, Haedo tarafından iki sınıfa ayrıldığı Granada ve Endülü's'ten gelenlerin "mudejar", Aragon, Valencia ve Katalonya'dan gelenlerin ise "tagarin" diye adlandırıldıklarını aktarır. Özlem Kumrular, *Türk Korkusu*, s. 55, 259. Geniş bilgi için Bkz. Mehmet Özdemir, "Moriskolar", *DİA*, 2005, c. 30, s. 288-291.

37 İspanya'da Hristiyanlığı kabul eden ya da etmiş görünen Yahudilere verilen addır. Mehmet Özdemir, *Endülü's Müslümanları*, I, s. 210; Özlem Kumrular, *Türk Korkusu*, s. 378.

38 1492'den sonra İspanya'da isteyerek ya da istemeyerek Hristiyanlık dinine geçenler bütün Müslümanlar Morisco diye isimlendirilmiştir. Yine bu insanlar için Moros, Aljamas, cristianos nuevos, conversos ve tornados isimleri de kullanılmıştır. Mehmet Özdemir, "Osmanlı Endülü's Müslümanlarına Yardım Etmedi mi?" *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 1999, XII/ 3-4, s. 283-296.

39 Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, II, s. 467; Zekeriya Yıldız, *Geçmişten Günümüze Bosna Hersek*, s. 88.

40 Halil İnalçık, "Rumeli", s. 232-235; Qani Nesimi, "Bitola Sicillerine Göre Osmanlı Devleti'nin Himayesinde Bulunan Makedonya Hristiyanlarının Dini Hürriyeti", *Milel ve Nihal*, cilt 9, sayı, 2, İstanbul, 2013, s. 37-54.

dışı bırakıldı. Ortodoks Kilisesi korundu ve kendilerine kolaylıklar sağlandı.⁴¹ Osmanlı'nın bölgeye getirdiği yeni düzen, eski feodal sistemden daha üstün olduğu için halk Osmanlı'ya mukavemet göstermedi, aksine onlara meylederek kendileriyle ittifak kurdu.⁴² Hatta Balkanlar'da yaşayan Ortodokslar "Katolik Kilisesi'nin hâkimiyetinde olmaktansa Türklerle olmayı" tercih ettiler.⁴³ Aslında onlar böyle bir tercihte bulunmakla Katoliklerin baskısından ve feodalitenin ağır vergi yükünden kurtularak dillerini, dinlerini ve kimliklerini koruma imkânına kavuşmuşlardı.⁴⁴

İlk fetihler sırasında sergilenen bu davranış biçimi, sonraki dönemlerde de sürdürülerek sistemleştirilmiştir. Nitekim Müslüman Osmanlı kendi sınırları dâhilindeki ehl-i kitap mensuplarına "zımmî" statüsü vererek onların güvenli bir ortamda yaşamalarına imkân tanımış, karşılığında da kendilerine bir takım sorumluluklar yüklemiştir. Böylece onlar, dışlanması ve baskı altına alınması gereken "öteki" bir unsur olarak görülmemiş, aksine Osmanlı tabiiyetine geçmiş bir halk olarak kabul edilmişlerdir.⁴⁵ Yani Osmanlı'da "ötekine" karşı hoşgörülü davranmak esas olmuş, toplumlarda farklı inanç mensuplarına karşı geliştirilen olumsuz tutumun en katı şekli olan "dışlayıcılık" reddedilmiştir. Böylece Osmanlılar Avrupa'ya kültürel çoğulculuğu getirmiş, kapsayıcılığı ön plana çıkarmışlardır.⁴⁶

Osmanlılar Balkan halklarının bir arada, özgürce ve güven içinde yaşamalarını temin etmiştir. Bunun bütün taraflar açısından askerî iktisadî, sosyal ve kültürel sonuçları olmuştur. Dolayısıyla tesis edilen ortam bölgede yaşayan farklı değerlere sahip olan halkların ortak mirası olarak görülmelidir. Ancak burada en etkin rol Osmanlılar tarafından icra edilmiştir. Osmanlı tarafından Balkanlar'da oluşturulan bu hoşgörü ortamı, dinî, medenî ve kültürel çoğulculuk Allah'ın kelâmı Kur'an-ı Kerim'in ilkelerine ve Hz. Muhammed (a.s.)'in uygulama ve telkinlerine dayanmıştır. Bu dinî temel, bölgedeki uygulamalarda net bir şekilde kendini göstermiş ve aksine icraat yapanlar hakkında ilgili belgelerin sonuna "kanuna ve şeriata aykırı olanlar cezalandırılır..." cümlesi eklenmiştir.⁴⁷

41 Halil İnalçık, "Rumeli", s. 232-235.

42 Halil İnalçık, "Rumeli", s. 232-235; Hatice Akın, Hatice Çetin, "Osmanlı Millet Sisteminin Balkanlar'da Etnik Kimliklerin Oluşmasındaki Rolü", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri, Bükreş 1-5 Kasım 2006*, İstanbul, 2011, s. 51-66.

43 Qani Nesimi, "Bitola Sicillerine Göre Osmanlı Devleti'nin Himayesinde Bulunan Makedonya Hristiyanlarının Dinî Hürriyeti", s. 37-54.

44 Hatice Akın, Hatice Çetin, "Osmanlı Millet Sisteminin Balkanlar'da Etnik Kimliklerin Oluşmasındaki Rolü", s. 51-66.

45 Agop Garabedian-Rumyana Komsalova, "Osmanlı Devleti'nin Dâhili Siyasetinde Millet Sistemi", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri, Bükreş 1-5 Kasım 2006*, İstanbul, 2011, s. 403-411.

46 Qani Nesimi, "Bitola Sicillerine Göre Osmanlı Devleti'nin Himayesinde Bulunan Makedonya Hristiyanlarının Dinî Hürriyeti", s. 37-54. Balkanlar'da Hristiyan ve Yahudilerle onların mabetlerine, eskimişse tamirine, ihtiyaç varsa yenilerinin inşasına izin veren, dinî ve ictimai hayatlarına dair olumlu, koruyucu ve kollayıcı fermanlar, fetvalar ve belgeler için bkz. Qani Nesimi, "Bitola Sicillerine Göre Osmanlı Devleti'nin Himayesinde Bulunan Makedonya Hristiyanlarının Dinî Hürriyeti", s. 37-54.

47 Qani Nesimi, "Bitola Sicillerine Göre Osmanlı Devleti'nin Himayesinde Bulunan Makedonya Hristiyanlarının Dinî Hürriyeti", s. 37-54.

“Öteki” olarak görülen diğer inanç mensuplarıyla bir arada yaşama tecrübesi açısından Müslümanların tarihi, Avrupa Hristiyanlık tarihiyle karşılaştırılmayacak kadar zengin örneklerle doludur. Nitekim Hz. Peygamber döneminde başlayan, Hulefâ-i Râşidîn, Emevî, Abbâsî, Selçuklu ve Osmanlılarla devam eden dinî, siyasî, iktisadî ve içtimaî ilişkileri içeren “bir arada yaşama” olgusu Endülüs'te de çok bariz bir şekilde ortaya konulmuştur. İslâm'dan önce M. VI. Yüzyılın başında İspanya'ya hâkim olan Vizigotlar Arian mezhebine mensup iken halkın çoğunluğu Katolik'ti. Yahudiler ise azınlıktaydı. Katolikler tarafından “sapık” olarak değerlendirilen Arian Vizigotlar, onlara ve diğer inanç gruplarına hoşgörülü davrandılar. Ancak Vizigotlar, VI. yüzyılın sonlarına doğru kendi mezheplerini terk edip Katolik mezhebine (Hristiyanlığa) girince toleranslı tutumları sona erdi ve İspanya'da siyasî, dinî ve sosyal açılardan olumsuz gelişmeler yaşandı. Önce eski mezhepdaşlarına, ardından Yahudilere baskı uygulamaya başladılar. M. 694'de alınan bir kararla Yahudilere hayat hakkı bile tanımadılar. Ancak M. 711'den itibaren bu coğrafyada tarihin akışı değişti. Müslümanlar bu toprakları fethedince diğer din mensuplarına hoşgörülü davrandılar ve Yahudileri daha önce sürülerek çıkarıldıkları şehirlere yeniden yerleştirdiler.⁴⁸

Ortaçağ'daki krallıklarda birçok unsur, güçlü bir otorite altında birleşerek devlet yapılanması gerçekleştirildiği için o zamanlarda millet⁴⁹ bilincinin olması gerekmemiş, “aynı dinî inanca sahip olmak” birliği sağlamaya yetmiştir.⁵⁰ Bu anlamda Osmanlı'nın uygulaması da oldukça dikkat çekicidir. Zira Osmanlı toplumu Müslüman ve gayrimüslim olmak üzere iki unsurdan oluşmuştu. Bu sınıflandırma din faktörüne dayanıyordu, dolayısıyla insanlar inançlarına göre çeşitli milletlere ayrılmıştı. Yani Osmanlı'da ırka değil *inanca dayalı olan millet anlayışı*⁵¹ geliştirilmişti. Anadolu ve Balkanlar'da yaşayan bütün Ortodokslar, ulus farkı gözetilmeksizin Fener-Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlanmışlardı. Osmanlı bu uygulamayla Balkanlar'daki bütün Hristiyanları denetimi altındaki tek bir merkezden yürütme imkânı elde etmiş oluyordu.⁵²

48 Mehmet Özdemir, “Endülüs'te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülâhazalar (VIII-XI. Yüzyıllar Arası)”, *İslâm ve Demokrasi Kutlu Duğum Sempozyumu 1998*, Ankara 1999, s. 85-93; İsmail Hakkı Atçeken, “İslâm Tarihinde Birarada Yaşama Tecrübesi (Asr-ı Saadet ve Endülüs Örneği)”, *İSTEM*, Sayı 14, 2009, s. 41-59.

49 “Millet” kelimesi XIX. Yüzyıl başlarına kadar nadiren kullanılmıştır. Osmanlı'da da Tanzimat'la birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlılar gayr-i Müslümler için “cemaat”, “taife”, yabancı uyruklu gayrimüslimler için de “harbi” ya da “müste'men” ifadeleri kullanılmıştır. Agop Garabedian-Rumyana Komsalova, “Osmanlı Devleti'nin Dâhili Siyasetinde Millet Sistemi”, s. 403-407.

50 Hatice Akın, Hatice Çetin, “Osmanlı Millet Sisteminin Balkanlar'da Etnik Kimliklerin Oluşmasındaki Rolü”, s. 51-66.

51 *Osmanlı millet sisteminin*, Fatih'in İstanbul'u fethinin ardından Ortodoks Kilisesi'ne, Rum milletini temsil etme hakkı tanınması üzerine kurulduğu kabul edilir. Benzer durum daha sonra Yahudi ve Ermeni cemaatler için de söz konusu olmuştur. *Millet sistemi*, belli başlı topraklarla sınırlı olmayıp belli dinlere mensup olan gayr-i Müslimlerin Osmanlı devleti bünyesinde örgütlenmesini amaçlamıştı. Tanzimat döneminde yeniden düzenlenen *millet sisteminin* asıl amacı Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü zedelemeyecek bir düzenin kurulmasını sağlamaktı. Bu sistem, bazı araştırmacılar tarafından gayr-i Müslimlerin gelişimini sınırlamış kabul edilse de onların Osmanlı'nın sosyal bünyesine entegrasyonunu sağlamış ve özelliklerini koruyarak modern anlamda milletleşmelerini temin etmiştir. Agop Garabedian-Rumyana Komsalova, “Osmanlı Devleti'nin Dâhili Siyasetinde Millet Sistemi”, s. 403-411.

52 Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan gayr-i Müslimlerin çoğunluğu Ortodoks ve Gregoryen Ermeniler'den

Müslüman Arapların Endülüste, Müslüman Türklerin de Balkanlar'da gerçekleştirdikleri ve farklı unsurların bir arada yaşamalarını sağlayan uygulamalar ve ortaya çıkardığı sonuçlar önemli ölçüde benzerlikler arz etmektedir. Nitekim Endülüste İslâm öncesi dönemin taassuba dayalı anlayışının yerine hoşgörü ve özgürlükçü bir din anlayışı getirilince din değiştirerek İslâm'a girenlerin yanı sıra kendi dinlerinde kalıp da Müslümanlar gibi giyinen, onlar gibi yaşayan kısacası Müslümanları taklit eden yeni bir zümre ortaya çıkmıştır. Bunlara Araplaşmış Hristiyanlar anlamına gelen "Mustaribler/Mozarabes" denilmiştir.⁵³ Balkanlar'da da gerek şehirlerde gerekse köylerde Türklerle uzun yıllar bir arada yaşayan Balkan halkları, hem Osmanlı'nın uygulamalarının hem de Osmanlı yüksek kültürünün saygın bir kültür olarak görülmesinin sonucunda Müslüman Türkleri taklide yönelmişlerdir.⁵⁴ Fakat bir süre sonra değişen şartlar, toplumdaki farklılıkları ön plana çıkararak uzlaşma yerine çatışmayı öne çıkarmış ve her iki coğrafyada da parçalanmalar ve geri çekilmeler yaşanmıştır.

3. Parçalanma-Geri Çekilme Süreci, Sebepleri, Sonuçları

Endülüslü Müslümanlar, İberya Yarımadası'nda Hristiyan İspanyollarla mücadele ederken Osmanlılar Balkanlar'da yine Hristiyanlara karşı bir faaliyet yürütüyordu. Osmanlılar ve İspanyollar birbirleriyle doğrudan muhatap olmadıkları bu dönemde aslında yekdiğerini hesaba katarak mücadelelerini planlıyorlardı. Uzun vadede bu güçlerin birbiriyle karşılaşmaları kaçınılmaz olacaktı. Reconquista'yı gerçekleştirerek Endülüste İslâm hâkimiyetine son vermiş İspanyol Hristiyanlarla, Balkanlar'da Hristiyanları idaresi altına almış olan Müslüman Türklerin Akdeniz'de karşı karşıya gelmek ve birbiriyle kıyasıya mücadele etmek durumunda kalmaları da tarihin garip bir cilvesi olsa gerek.

Osmanlı ve İspanyol devletlerinin tarihinde kutsal savaş belirleyici rol oynamıştır.⁵⁵ Osmanlılar *gaza* ruhuyla yeni ülkeler fethetmiş. İspanyollar ise *reconquista*'yı haçlı kimliğiyle ve Avrupa'nın diğer Hristiyanlarının ve Papanın öncülük ettiği Haçlı desteğiyle gerçekleştirmişti.⁵⁶

oluşan Hristiyanlardı. Bunlardan daha az olmak üzere Katolik ve Yahudiler de Osmanlı tebaası içerisinde yer almaktaydı. Çolak, 313-331; Kamil Çolak-Numan Elibol, "Balkanlarda Birlikte Yaşama Tecrübesi: Rusçuk Örneği, 1657-1700", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri, Bükreş 1-5 Kasım 2006*, İstanbul, 2011, s. 313-331.

53 Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, I, s. 34-35.

54 Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", s. 20-44.

55 Özlem Kumrular, *Türk Korkusu*, s. 24.

56 Osmanlı arşivlerinde yer alan bir belgede bu hususa açık bir şekilde temas edilmektedir. Bu belgede yer alan bilgilere göre Kurtuba'da kurulan bir mektep, Frank kralının ve Katolik papazların ilgisini çekmiş, oraya öğrenciler gönderilmiş hatta bu okul örnek alınarak Tür şehrinde bir feylesof mektebi açılmıştır. Bu durum Papa'nın itibarını sarsmış o da itibarını korumak için Müslümanlara karşı haçlı seferi düzenlenmesine öncülük etmiştir." BOA, Dosya No :55 Gömlek No :67 Fon Kodu :Y..PRK.AZJ. Sırf bu sebepten dolayı bir haçlı seferi düzenlenmesinin akli bir gerekçesi olmadığı muhakkaktır. Belki şöyle demek daha doğrudur: "Diğer faktörlerin yanı sıra böyle bir gerekçe de Müslümanlara karşı Haçlı seferi

Osmanlılar, Balkanlar'da elde ettikleri zaferlerle Avrupa içlerine doğru yerleşmeye başladıkları sırada yine Avrupa'nın en batısında İberya Yarımadası'ndaki son Müslüman devlet (Benî Ahmer/Gırnata Sultanlığı) Endülüste var olma, ayakta kalma mücadelesi veriyordu. İspanya'da bunlar yaşanırken Osmanlıların, Balkanlar'ı fethetmesiyle birlikte İslâm Avrupa'yı yeniden etkisi altına alıyordu.⁵⁷ Ama bir süre sonra İslâm'ın ve Türklerin Avrupa'dan hatta Anadolu'dan çıkarılmalarına yönelik iki aşamalı plan için faaliyetler yürütülmeye başlandı.⁵⁸

Aynı şekilde İberya'daki İslâm hâkimiyetini sona erdiren Kastilya kraliçesinin kendisinden sonrakilere Kuzey Afrika'nın, Müslümanlardan geri alınmasını hedef olarak göstermiş olmasından da anlaşılıyor ki reconquista da iki aşamadan oluşuyordu. Birinci aşama İberya Yarımadası'nın geri alınmasını, ikinci aşama ise Kuzey Afrika'nın ele geçirilmesini içermekteydi. Bu mücadelede iki büyük mabet üzerinden önemli bir faaliyet yürütüldüğü de dikkatlerden kaçmamaktadır. Zira Kurtuba'yı Müslümanlardan geri alan Hristiyanlar, Kurtuba Ulu Camii'nin bir bölümünü yıkarak caminin tam merkezine haç şeklinde bir katedral inşa etmişlerdir. Bu durum, doğuda Ayasofya'nın kubbesine "haçın rekzi"⁵⁹ meselesine tekabül etmektedir.⁶⁰

Müslümanlar gerek Endülüste gerekse Balkanlar'da sürekli olarak vatanlarını kaybetme duygusuyla yaşadılar.⁶¹ İberya Yarımadası'ndakiler 1492'de Balkanlar'dakiler de 93 harbinde ve Birinci Dünya Savaşı'nda yurtlarını kaybettiler. Türk tarihinde 93 Harbi diye anılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda bir buçuk milyon Türk yerlerinden yurtlarından göçmek zorunda kaldı, on binlercesi katledildi. 93 Harbi sonrasında Balkanlar'da kaybedilen topraklardaki Müslümanlar için Osmanlı'nın elinde kalan Makedonya'da yeni yerleşim yerleri kuruldu.⁶² Balkan Savaşları sonunda Osmanlı Balkanları'ndaki Müslümanların büyük bir kısmı ya öldürülmüş ya da sürgün edilmiştir. 1912-1920 yılları arasında 414.000 Müslüman Anadolu'ya ve Doğu Trakya'ya göç etmiştir.

---

düzenlenmesinin sebepleri arasında yer almış olabilir."

57 Rıza Kurtuluş, "Avrupa/Kıtada İslâmiyet", *DİA*, İstanbul 1991, c. IV, s. 151-159.

58 "Şark Meselesi" diye isimlendirilen bu plan her ne kadar bazı tarihçilere göre Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla sonlanmış kabul edilse de başka tarihçiler Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının meselenin birinci perdesini teşkil ettiğini, Şark meselesinin ikinci perdesinin ise Anadolu'nun Türklerin elinden alınması olduğunu kaydederler. Kemal Beydilli, "Şark Meselesi", *DİA*, c. 38, s. 352-357.

59 Haç dikilmesi.

60 Ayasofya'ya yeniden Haç'ın dikilmesi idealiyle ilgili olarak bkz. Kemal Beydilli, "Şark Meselesi", s. 352-357.

61 Nizamettin Parlak, *Endülüsten Çöküşü Beni Ahmer'de Darbeler ve İsyanlar*, İstanbul, Hikmet Yayınları, 2014, s. 213-214.

62 Bu konuyla ilgili olarak Mehmet Yetişgin William Hale'den naklen şu bilgileri vermektedir: "William Hale'nin tespitlerine göre Kırım, Kafkaslar ve Balkanlar'da Osmanlı'nın çekilme sürecinde bir yandan Rus orduları tarafından diğer yandan yerli Hristiyan halklar tarafından milyonlarca Türk ve Müslüman öldürülmüştür. 1827 ile 1922 yılları arasında Yunanistan, Kırım, Kafkaslar ve Balkanlar'da 5.000.000 Müslüman öldürülmüştür. 5.400.000 Müslüman ise yerlerinden yurtlarından edilmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine iltica etmek zorunda bırakılmışlardır." Mehmet Yetişgin, "Osmanlı Son Döneminde Balkanlardaki Olayların Bölgedeki Türk ve Müslüman Halk Üzerindeki etkileri" *Türk Tarihinde Balkanlar*, Sakarya Üniversitesi, c II, s. 859-893.

399.000 kişi ise Türk-Yunan nüfus mübadelesi sonucu yer değiştirmiştir. Osmanlı Balkanları'ndaki Müslüman halkın % 27'si yani 632.000 kişi ise öldürülmüştür.⁶³ Aynı şekilde İberya'nın diğer kesimlerinde işgale ve etnik temizliğe maruz kalan Endülüslülerin sığınağı Yarımada'nın güneyinde Müslümanların elinde kalan son toprak parçası yani Benî Ahmer/Gırnata Sultanlığı olmuştur. Balkan Müslümanları zor şartlarda ve gayrimüslim devlet sınırları dâhilinde de olsa varlıklarını devam ettirmektedirler. Ancak Endülüslüler böyle bir imkâna sahip olamamışlardır.

Müslümanların güç kaybederek İberya Yarımadası'nın kuzeyinden çekilmesinin ardından kuzeydeki Hristiyan krallıklar ele geçirdikleri toprakları paylaşma konusunda birbirleriyle savaşa tutuştular. Ama kritik dönemlerde güç birliği yapmayı da başarabildiler. Mesela 1469'da Kastilya kraliçesi İzabella ile Aragon kralı Ferdinand'ın evlenmesiyle Kastilya ve Aragon krallıkları birleşmiş ve Endülüs'e son darbeyi vuran Gırnata kuşatmasıyla yarımada'daki son Müslüman devlet yıkılmıştır.⁶⁴ Benzer bir durum Balkanlar'da da söz konusu olmuş, özellikle Osmanlı'nın bölgeden çekilmesinden sonra miras kalan toprakların paylaşılması için Balkan milletleri birbiriyle savaşmışlar ama gerektiğinde güç birliği yapabilmişlerdir.⁶⁵

Endülüs'ün çöküşünden sonra Hristiyan hâkimiyetinde yaşamak zorunda kalan Müslümanlar, antlaşmalarla kendilerine tanınan özgürlüklere rağmen bir süre sonra ya Hristiyan olmak ya da geldikleri topraklara yani Kuzey Afrika'ya göçmek zorunda bırakıldılar.⁶⁶ Osmanlı'nın Balkanlar'dan çekilmesinden sonra da benzer bir durum yaşandı. Özellikle XIX ve XX. yüzyıllarda bölgede yaşanan Rus istilaları ve yeni kurulan Balkan devletleri baskı ve hatta etnik temizlik faaliyetleriyle Müslümanları ortadan kaldırma çabası içerisine girdiler. Bunun sonucunda yüz binlerce Müslüman ya soy kırımlara maruz kalarak katledildi ya da geldikleri yere; Anadolu'ya göç etmek zorunda bırakıldılar.⁶⁷

1830'da özerk olan Sırbistan, Müslümanların bir kısmına ülkede kalma imkânı tanıırken bir kısmına da bu toprakları terk etmeleri için bir yıl süre verdi, akabinde de onlara yönelik kaçırma politikası uygulamaya başladı.⁶⁸ Endülüs'te de Ocak 1492'de imzalanan antlaşmayla Gırnata düştü. Burada da Endülüs'le Balkanlar'ın kaderinin kesiştiğini görmek mümkündür. Zira bir süre sonra Gırnata

63 Yetişgin, s. 859-893. 1894 Osmanlı nüfus sayımına göre o tarihte Balkanlar'da yaşayan Müslüman sayısı yaklaşık olarak 2.500.000 civarındadır. Kemal H. Karpat'tan naklen Halil İnalçık, "Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerinde Yeni Araştırmalar", *GAMER*, I, 1, 2012, s. 1-10.

64 Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, II, s. 34; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c. I, s. 191.

65 Bkz. Kemal Beydilli, "Şark Meselesi", *DİA*, c. 38, s. 352-357. Bulgarlar Trakya'yı, Yunanlılar Epir, Ege Adaları ve Girit'i, Sırp'lar Bosna Hersek'i, Karadağlılar Kuzey Arnavutluğu ele geçirmek istiyorlardı. Ayrıca hepsinin birden gözünü diktiği yer ise Makedonya'ydı. Yetişgin, s. 859-893.

66 Üç güvercin...

67 Bir Batılı devlet adamı bu durumu "Çadırlarıyla geldiler, çadırlarını toplayıp gidiyorlar" şeklinde değerlendirmiştir. İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", s. 20-44.

68 Zekeriya Yıldız, *Geçmişten Günümüze Bosna Hersek*, s. 56-57.

Anlaşması askıya alındı. Müslümanlara ve Yahudilere ülkeyi terk etmeleri ya da Hristiyan olmaları için bir süre verildi, bu emre uymayanların yargılanmadan idam edilecekleri duyuruldu. Tanınan sürenin dolmasıyla da işkenceler ve katliam başladı. Osmanlı Sultanı II. Beyazıt, özel gemilerle Yahudileri, imparatorluk topraklarına taşıdı.⁶⁹ Bu dönemde getirilen Yahudilerden büyük bir kısmı başta Avlona ve Selanik olmak üzere Balkan Yarımadası'na iskân edildiler.⁷⁰

Sonuç olarak Müslümanlar birbirine benzeyen ya da birbirinden farklılık arz eden yönleriyle Avrupa'nın hem doğusunda hem de batısında yerleşmiş, yurt edinmiş ve uzun süre yaşamışlardır. Özellikle Endülüste Müslümanların birbirleriyle zaman zaman çatışmış olmalarına rağmen her iki coğrafyada da diğer din mensuplarını asimile etmeden birlikte yaşamının mümkün olduğunu göstermişlerdir.

Osmanlı'nın Balkanlar'da izlediği strateji, Türklerin Anadolu'daki varlıklarını devam ettirmelerinin teminatı olmuştur. Bu yüzden günümüzde Türkiye'nin sınırları içerisinde Balkanlar'dan bir toprak parçasının (Trakya) bulunmakta olması önemsenmelidir. Dolayısıyla son yıllarda Bulgaristan ve Yunanistan'daki soydaş ve dindaşlarımızla kurulmuş olan ve oldukça önem arz eden sosyal ve kültürel bağlar en üst seviyede yürütülmeye devam edilmelidir.

4. Endülüs ve Balkanlar'ın Benzerlikleri

Özellikle son zamanlarda gerek tarihle uğraşanlar gerekse başka alanlarda araştırma yapanlar arasında Endülüste ve Bosna'da hatta farklı coğrafyalarda yaşananları birbiriyle karşılaştırarak olayları değerlendirme cihetine gidildiği sık sık görülmektedir.⁷¹

Genel olarak bakıldığında İslâm'ın İberyaya Yarımadası'nda sekiz yüz yıllık, Balkan Yarımadası'nda da yaklaşık beş yüz yıllık bir mevcudiyeti söz konusudur. Tam da bu noktada ortaya çıkan kronolojik farklılık önem arz etmektedir. Nitekim iki coğrafyada hayat bulan İslâm varlığının tarihsel dönemleri -yaklaşık üçte birlik dönem hariç- örtüşmemektedir. Kronoloji cetvelinde Endülüs'le Balkanlar'ın sadece 1350-1500 yılları arasındaki yüz elli yıllık zaman diliminde aynı anda Avrupa topraklarında buldukları ve zamanlarının kesiştikleri görülmektedir.

69 Osmanlı'nın Endülüs'e yardımı için bkz. Mehmet Özdemir, "Osmanlı Endülüs Müslümanlarına Yardım Etmedi mi?" *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 1999, XII/ 3-4, s. 283-296.

70 Özlem Kumrular, *Türk Korkusu*, 24-25; Hayriye Süleymanoğlu Yenisoy, "Sefarat-92 Osmanlılar zamanında Balkanların Ekonomik ve Kültürel Gelişmesinde Yahudilerin Katkısı", *Makaleler*, (Haz. Erhan Süleymanoğlu), yy, 2015, s. 56.

71 Bkz. Durmuş Hocoaoğlu, "Burası Bizim İçin Ya İkinci Ergenekon'dur Ya İkinci Endülüs" (Mülakat), *Türk Yurdu*, Devre: 7, Cilt: 26 (58), Sayı: 232 (593), Aralık 2006, Ankara, s.20-36; Akif Emre "Kırım Aslında İkinci Endülüs Oldu", *Yeni Şafak Gazetesi*, 1 Mart 2014; Feridun Bilgin, "İkinci Endülüs: Girit İslâm Devleti'nin Kuruluş ve Yıkılış Süreci (827-961)", *History Studies*, c. VI, sayı: 6, 2014, 1-16; Yücel Tanay, "Doğu Türkistan İkinci Endülüs Olmasın", yayın tarihi: 8 Ocak 2015, <http://www.uyghurnet.org/12938/06.10.2015>.

Bu tespit şunun için önemlidir: Karşılaştırılan iki husus arasında ne kadar fazla ortak nokta bulunursa yapılan kıyaslama da o kadar sağlıklı sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır.

Bu ortak yüz elli yıllık zaman göz önünde bulundurulduğunda aynı kıtada, aynı zaman diliminde, aynı dine mensup insanlar, Avrupa'nın iki ucunda buldukları yerlerde var olma mücadelesi verdikleri görülmektedir. O hâlde 1350'den önceki dönemle 1500'lerden sonraki dönemleri ille de birbiriyle mukayese etmeye çalışarak anlamaya uğraşmak bizi doğru sonuçlara götürmeyebilir. Çünkü her tarihî olayın zamanının, şartlarının, meydana geldiği coğrafyanın ve insan yapısının, kendine has özellikleri olduğu gayet iyi bilinen bir husustur.

Buna rağmen Balkanlar'da ve İberya'daki bir takım benzerlikler dikkat çekmektedir. Şöyle ki:

a. İki Yarımada'nın coğrafi şartları özellikle de Endülüs'teki son Müslüman devlet Benî Ahmer, dağlık yapısı bakımından Balkanlar'la dikkat çekici bir şekilde benzeşmektedir. Bu durum bazı önemli sonuçlara yol açmıştır. Mesela Balkanlar'ın dağlık bir bölge olması özellikle de batı kesimlerindeki sarp dağların bölgeler arası geçişi zorlaştırmasından dolayı toplumlar arası irtibat ve etkileşim zorlaşmış, siyasî bir bütünlük sağlanamamış, kültür, dil ve gelenekler çok farklı bir şekilde gelişmiştir. Yani her bölgede kendine has kültür, dil ve din grupları meydana gelmiş⁷² ve birbirine karışmadan, kendilerine has farklılıkları koruyarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁷³ Aslında bu durum, bütün farklılıkları ortadan kaldırarak insanları tek tipleştirme düşüncesinde olanlar için ciddi bir engel oluştururken Osmanlı için bir avantaj sağlamıştır denebilir. Çünkü Osmanlıların, fethetdikleri toprakların insanlarını tek bir din ya da mezhep etrafında toplama gibi bir idealleri yoktu. Onlar herkesin kendi inanç ve değerleriyle ama diğer unsurlarla da barış içinde yaşamaları ülküsüne sahipti. Bu yüzden bahsi geçen coğrafi özellikler Osmanlı'nın idealine hizmet etmiştir denebilir. Benî Ahmer'in dağlık yapısı da özellikle yıkılmasıyla sonuçlanan son büyük savaş sırasında Müslümanların savunmalarını umulmadık bir şekilde uzatmalarına yardımcı olmuştur.

b. Müslümanlar İberya Yarımadası'na çıktıklarında buradaki Vizigot Devletinin tahtına yeni oturtulmuş ve kral ilan edilmiş olan Rodrigo bulunuyordu. Önceki Kral Witiza'nın oğullarıyla yeni kral arasında taht kavgası yaşanmaya başlamıştı. Rodrigo'ya karşı Kuzey Afrika'nın Müslüman valisinden yardım talep edilmesi üzerine harekete geçen Târik b. Ziyâd, Vizigot ordularını Vâdi Lekke Savaşı'nda mağlup edince (M. 711) artık bu yarımada Müslümanlara karşı koyabilecek bir güç kalmamıştı.⁷⁴ Balkanlar'a yönelen Osmanlılar da Edirne'yi

72 *DİA*, V, 25.

73 Mehmet Yetişgin, "Osmanlı Son Döneminde Balkanlardaki Olayların Bölgedeki Türk ve Müslüman Halk Üzerindeki etkileri" *Türk Tarihinde Balkanlar*, Sakarya Üniversitesi, c II, s. 859-893. (860)

74 Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c. I, s. 6, 15, 18.

aldıktan sonra (M. 1361) o dönemde Osmanlıları Balkanlar'da durduracak büyük bir devlet olmadığından dolayı fetihlerine devam etmişlerdir.⁷⁵ Çünkü Sırp İmparatorluğu ve Bulgar Çarlığı parçalanmış, onların toprakları üzerinde birbiriyle mücadele eden küçük devletler kurulmuştu. İşin ilginç yanı bu devletler birbirlerine üstünlük sağlamak amacıyla Balkanlar'da fethetmiş olan Osmanlılarla ittifak kurarak onun gücünden faydalanmayı düşünmüşlerdi. Bu durum nihâi olarak Osmanlıların Balkanlar'daki hâkimiyet alanını genişletmeleri için bir fırsat oluşturmuştu.⁷⁶

c. Endülüs'ün İslâm'dan önceki son yöneticileri olan Vizigotlar, yerli halkın mezhebi olan Katolikliğe değil de Arianizm mezhebine mensuplardı. Arianizmin kurucusu Katoliklerce sapık kabul edilen Arius'tu (256-336). Bunlar, Hz. İsa'nın Tanrılığını, papazların Allah ile kul arasındaki aracılığını, Hz. Meryem'in kutsallığını kabul etmiyorlardı. Kendi görüşlerini halka dayatmaya başlayınca sonuç alamayacaklarını görerek kendi mezheplerini terk ederek Katolikliğe geçtiler (M.586)⁷⁷

Vizigotların mezhebi olan Arianizm gibi Balkanlar'daki Boşnakların mezhebi olan Bogomilizm de Katoliklerden farklı özellikler taşıyordu. Mesela Bogomiller Katolikler gibi teslise değil dualist bir inanca sahiptiler. Hz. İsa'nın bir kadından dünyaya geldiğini kabul etmiyorlardı. Bu yüzden tıpkı Arianistler gibi Hz. Meryem'e tapınılmasını ve ona kutsallık atfedilmesini reddediyorlardı. Bogomiller, Hz. İsa'nın işkence görmediğine ve ölmediğine inanıyor, kiliselerdeki resimleri putperestlik olarak kabul ediyorlardı.⁷⁸

İki yarımada da geçmişte bir dönemde de olsa Hristiyanlığın ana damarlarından olan Katoliklikten farklı mezhep görüşlerinin yaşamış olması sonraki dönemlerde İslâm'ın bu topraklarda yayılmasını kolaylaştıran sebepler arasında yer alabilir. Özellikle Katolik inancıyla taban tabana zıt görüşlere mensup olan bu mezhep mensupları hem İberya'da hem de Balkanlar'da baskıya maruz kalmış ve görüşlerini terk etmeye zorlanmışlardır. Ancak İslâm hâkimiyetinde özellikle Bogomillerin elde ettikleri haklar onların İslâm'a ve Müslümanlara meyletmelerine yol açmıştır.

d. İslâm'ın altın çağı olarak nitelenen VIII-X. yüzyıllarda başta Endülüs olmak üzere hâkimiyet altına alınmış bölgelerde "Pax Islamica (İslam barışı)" tesis edilmiş, özellikle bilimsel, felsefî, edebî ve mimarî alanlarda önemli gelişmeler kaydedilmiştir.⁷⁹ Aynı şekilde Osmanlı da bütün Balkan Yarımadası'na siyasi

75 Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", s. 20-44.

76 Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", s. 20-44.

77 Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c. I, s. 4-5.

78 İsmajil Hodziç, *Bogomolizm ve Bosna-Hersek Bogomilleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2007, s. 81, 83-85.

79 Lütfi Şeyban, "Batıyı Aydınlatan Doğu Güneşi: İslâm", *Derin Tarih Dergisi*, sayı 2, Ekim 2012. (https://www.academia.edu/12887937/BATIYI_AYDINLATAN_DOĞU_GÜNEŞİ_ENDÜLÜS 19.09.2015)

ve ticarî bütünlük kazandırmış, buna da “Pax Ottomanica (Osmanlı barışı)” denilmiştir. Sağlanan bu ortamda ekonomi gelişmiş, ziraat üretim artmış, toplumun refah seviyesi yükselmiştir.⁸⁰

e. Endülüs'te Müslüman halk, buraya göç eden Arap ve Berberilerden oluşmaktaydı. Bunlara üçüncü bir unsur olarak yerli halktan Müslüman olanlar da katıldı. Bu İspanyol mühtedilere “Müvelled” adı verildi.⁸¹ Balkanlar'da da Osmanlı'nın fethinin ardından yerli halktan İslâm'ı seçenlere -çok yaygın olmamakla beraber- “nev-Müslim” adı verilmiştir.⁸² Endülüs'ün düşüşünden sonra baskıyla din değiştirmek zorunda kalan Müslümanlara “Morisco” adının verilmesinin yanı sıra eskiden beri Hristiyan olan halk ile karışmalar diye bunlara İspanyol kaynaklarında “cristianos nuevos” yani “yeni Hristiyanlar” denilmesi de ilginç bir ayrıntıdır.⁸³

f. Endülüs'te de Balkanlar'da da büyük idealler çarpışmıştır. Endülüs'te Müslümanların takip ettikleri politika, farklı din ve ırk mensupları arasında karşılıklı kültürel etkileşim sürecini doğurmuş, bu etkileşim, bölgenin İslâmlaşmasına ve Araplaşmasına yol açtığı gibi “Endülüslülük” şuurunun oluşmasına da zemin hazırlamıştır.⁸⁴ Bunun karşısında ise “reconquista” ideali yer almıştı. Bu ideal nihâî olarak İberyâ Yarımadası'ndan Müslümanları temizlemeyi ve bütün Yarımada'yı Katoliklik çatısı altında toplamayı amaçlamıştı.

Balkanlar'da da benzer biri durum söz konusuydu. Osmanlılar bölgedeki bütün unsurları birbirine anlayışla ve hoşgörüyü davranan “Osmanlılık” kimliğiyle birleştirmişti. Osmanlı millet sisteminin bir sonucu olarak ortaya çıkan “Osmanlılık” bir yaşam tarzı ve toplum düzeniydi ve gayr-i Müslimlerin Osmanlı'nın sosyal bünyesine entegrasyonunu ve Osmanlılaşmayı sağlamıştı.⁸⁵ Ancak onun karşısında da daha dar çerçevede ve tek bir etnik unsurun sığ ideallerine kilitlenmiş, ötekini yok saymaya, gerekirse bütünüyle onu yok etmeye dayalı “Büyük Sırbistan ideali” gibi ulusalcı faaliyetler yer almaktaydı.⁸⁶

80 Kemal H. Karpat, “Balkanlar-Tarih”, s. 28-32.

81 Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, I, s. 30. Mehmet Özdemir, “Müvelledün'un Endülüs Emevileri Döneminde Kültürel Hayattaki yeri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1993, c. 34, s. 175-208.

82 Halil İncalcık, “Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerinde Yeni Araştırmalar”, s. 1-10.

83 Mehmet Özdemir, “Moriskolar”, *DİA*, 2005, c. 30, s. 288-291.

84 Mehmet Özdemir, “Endülüs'te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülâhazalar (VIII-XI. Yüzyıllar Arası)”, *İslâm ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu 1998*, Ankara 1999, s. 85-93. Özellikle X. yüzyılda kaydedilen medeniyet ve kültür hamleleri Endülüs'ü Batı'nın en müreffeh ülkesi hâline getirdi. Dolayısıyla Endülüslüler kendi ülkeleri ve toplumlarıyla gurur duyuyorlardı. Agm. s. 85-93.

85 Agop Garabedian-Rumyana Komsalova, “Osmanlı Devleti'nin Dâhili Siyasetinde Millet Sistemi”, s. 403-411.

86 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Hil Yayın, 1995, s. 53; Zekeriya Yıldız, *Geçmişten Günümüze Bosna Hersek*, s. 131, 135-137, 165; Aliya İzzetbegović, *Tarihe Tanıklığım*, (Terc. Alev Erkilet vd.), İstanbul, Klasik Yay., 2003 (II. Baskı), 109, s. 224-225.

Sonuç

İslâm, İberya Yarımadası'na Müslüman Araplar ve Berberiler aracılığıyla, Balkanlar'a ise Müslüman Türkler vasıtasıyla yayılmıştır. Ancak yayılma şekillerinde çok temel bir farklılık vardır. Şöyle ki İberya, İslâm'ı Arap ve Berberilerden oluşan ordularla tanıdı. Ama Balkanlar, Osmanlı ordularından önce o bölgede faaliyet gösteren Alperen-Gazi dervişler aracılığıyla yani savaşmadan İslâm'la muhatap oldu.

İberya'da Müslümanlar arasında yaşanan anlaşmazlıklar ve çatışmalar Balkanları fetheden unsurlar arasında yaşanmamıştır. Ayrıca Osmanlı'nın Balkanlar'da gerek iskânla ilgili gerekse toprakla ilgili olarak uyguladığı sistem, yerli halkla kaynaşmayı ve onlar tarafından kabullenilmeyi kolaylaştırmıştır. Başlangıçta ve değişik zamanlarda Endülüste Müslümanlar arasında yaşanan çatışmalar belli periyotlarda asgariye indirilebilmiştir. Bunun sonucunda her iki coğrafyada da farklı din ve ırk mensupları yüzyıllarca bir arada barış içerisinde yaşamının güzel örneklerini sergilemişlerdir. Ancak Müslümanların gerek iç çatışmalar gerekse Müslüman-Hristiyan mücadeleleri sonucunda hem İberya Yarımadası'ndan hem de Balkanlar'dan çekilmeleri söz konusu olmuştur. Bunun sonucunda Endülüste olduğu gibi Balkanlar'da da Müslümanlar, katliama, sürgüne ve dışlanmaya maruz kalmıştır. Yalnız iki coğrafyada yaşananlar arasında önemli bir farklılık vardır. O da: Balkanlar'da Müslümanların kurum ve kuruluşlarıyla varlıklarını sürdürmeye devam etmeleridir.

Her iki coğrafyada Müslümanların, hâkim oldukları dönemlerde muhataplarına karşı sergiledikleri davranış biçimiyle, Hristiyanların hâkim oldukları zaman dilimlerinde Müslüman ve Yahudilere karşı takındıkları davranış ve tutumları arasında ciddi bir fark görülmektedir. Bunun en belirgin sebebi İzzetbegoviç'in de dediği gibi Avrupa'nın, temel tasavvurlarını Ortaçağ'ın kaba okulunda şekillendirmesinden, ötekini ve ona ait değerleri yok saymasından kaynaklanmaktadır. Endülüslüler ve Osmanlılar ise fethettikleri topraklarda karşılaştıkları toplumlara Kur'an ve sünnetin genel çerçevesi içerisinde ölçülü ve olumlu davranmışlardır.

Kaynakça

- AKIN, Hatice-Hatice Çetin, "Osmanlı Millet Sisteminin Balkanlar'da Etnik Kimliklerin Oluşmasındaki Rolü", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri, Bükreş 1-5 Kasım 2006*, İstanbul, 2011, s. 51-66.
- ATÇEKEN, İsmail Hakkı, "İslâm Tarihinde Birarada Yaşama Tecrübesi (Asr-ı Saadet ve Endülüs Örneği)", *İSTEM*, Sayı 14, 2009, s. 41-59.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Avrupa/tarih", *DİA*, İstanbul 1991, c. IV, s. 135-151.
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Dosya No :55 Gömlek No :67 Fon Kodu: Y.PRK. AZJ.
- ÇOLAK, Kamil -Numan Elibol, "Balkanlarda Birlikte Yaşama Tecrübesi: Rusçuk Örneği, 1657-1700", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri, Bükreş 1-5 Kasım 2006*, İstanbul, 2011, s. 313-331.
- DALGALI, Fatih, "Rum-İli'nin Fethi ve Ulus Devlet anlayışının getirdikleri", *1453 Dergisi*, sayı: 15, yy, 2012, s. 43-48.
- DEMİR, İsmet vd. (Haz.), *Bosna-Hersek İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Ankara 1992.
- DEMİRCİ, Mehmet, "Balkan Müslümanlığında Gazi-Dervişlerin Roller ve Sarı Saltuk Örneği", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Sofya, 21-23 Nisan 2000*, İstanbul, 2002, s. 75-86.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, I-X, (Tâb: Ahmet Cevdet), I. Baskı, Dersaadet, İkdam Matbaası, 1314.
- GARABEDYAN, Agop -Rumyana Komsalova, "Osmanlı Devleti'nin Dâhilî Siyasetinde Millet Sistemi", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri, Bükreş 1-5 Kasım 2006*, İstanbul, 2011, s. 403-411.
- GASPIRALI, İsmail (Molla Abbâs Fransevî), *Dârürrâhat Müslümânları*, Bahçesaray, 1906.
- GASPIRALI, İsmail, *Gaspıralı Roman ve Hikâyeleri Seçilmiş Eserleri I*, (neşr. Yavuz Akpınar, B. Orak, N. Muradov), İstanbul: Ötüken Yay. 2014.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, "Osmanlı Devleti'nin Rumeli İskânıyla İlgili Toponomik Bir Değerlendirme", *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Sofya 21-23 Nisan 2000*, İstanbul, 2002, s. 3-9.
- HAMİDULLAH, Muhammed, "Feth'ül Endelüs (İspanya) fi hilafet-i Seyidina Osman-Sene H. 27", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1978, cilt: VII, sayı: 1-2, s. 221-226.
- HODGSON, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni*, I-III, terc. Alp Eker vd. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- HODZİÇ, İsmajil, *Bogomolizm ve Bosna-Hersek Bogomilleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2007,
- İZETİ, Metin, "Arnavut Esnafı ve Tekkeler", *Milel ve Nihal*, cilt 9, sayı 2, 2012, s. 55-73.

- İBN BATTÛTA, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, (Çev. A. Sait Aykut), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- İBN HALDUN, *Mukaddime*, (terc. Halil Kendir), I-II, Ankara 2004.
- İBNÜ'L-KÛTİYYE (ö. 367/977), *Târihü iftitâhi'l-Endelus*, (tah. Abdullah Enis et-Tabbâ'), Lübnan-Beyrut 1415/1994.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerinde Yeni Araştırmalar", *GAMER*, I, 1, 2012, s. 1-10.
- İNALCIK, Halil, "Rumeli", *DİA*, 2008, c. 35, s. 232-235.
- İNALCIK, Halil, "Türkler ve Balkanlar", *Bal-Tam Türklük Bilgisi*, III, Prizren 2005, s. 20-44.
- İNALCIK, Halil, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954.
- İSEN, Mustafa, "Bulgaristan Doğumlu Türk Şairleri", *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Sofya 21-23 Nisan 2000*, İstanbul, 2002, s. 339-345.
- İZZETBEGOVİÇ, Aliya, *Doğu ve Batı Arasında İslam*, (Terc. Salih Şaban), İstanbul, Nehir Yayınları, 2004
- İZZETBEGOVİÇ, Aliya, *Tarihe Tanıklığım*, (Terc. Alev Erkilet vd.), İstanbul, Klasik Yay., 2003 (II. Baskı)
- KADRİĆ, Adnan, "Bosna'daki Fransisken Manastırlarında Osmanlı Kültür-Medeniyet Mirasının Kalıntılarına Kısa Bir Bakış" *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Sofya 21-23 Nisan 2000*, İstanbul, 2002, s. 407-412.
- KALELİZADE, K. Şükrü, *Puvatye Muharebesi*, İstanbul Kanaat Kütüphanesi, 1932.
- KARPAT, Kemal H., "Balkanlar-Tarih", *DİA*, c. 5, s. 28-32.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *İlk Mutasavvıflar*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1966.
- KUMRULAR, Özlem, *Türk Korkusu*, İstanbul Doğan Kitap, 2008.
- KUPUSOVIĆ, Amina, "Osmanlı Yönetimi Zamanında Bosna'da Müslüman Erkek İsimleri", *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Sofya 21-23 Nisan 2000*, İstanbul, 2002, s. 381-387.
- KURTULUŞ, Rıza, "Avrupa/Kitada İslâmiyet", *DİA*, İstanbul 1991, c. IV, s.151-159.
- LİROLA, Jorge, "Müstârib", *DİA*, c. 32, 2006, s. 123-124.
- NESİMİ, Qani, "Bitola Sicillerine Göre Osmanlı Devleti'nin Himayesinde Bulunan Makedonya Hristiyanlarının Dinî Hürriyeti", *Milel ve Nihal*, cilt 9, sayı, 2, İstanbul, 2013, s. 37-54.
- OKIÇ, Tayyib, "Sarı Saltuk'a Ait Bir Fetva", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1952, c. I, sayı: 1, s. 48-58.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Hil Yayın, 1995.

- ÖNGÖREN, Reşat, “Balkanlar’ın İslâmlaşmasında Sûfilerin Rolü”, *Balkanlar’da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Sofya, 21-23 Nisan 2000*, 2002, s. 47-74.
- ÖZDEMİR, Mehmet, “Endülüs’te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülâhazalar (VIII-XI. Yüzyıllar Arası)”, *İslâm ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu 1998*, Ankara 1999, s. 85-93.
- ÖZDEMİR, Mehmet, “İspanya Krallığı’nın XVI. Yüzyılda Endülüs Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Politikası (I)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, cilt 35, s. 243-284.
- ÖZDEMİR, Mehmet, “Müvelledûn’un Endülüs Emevileri Döneminde Kültürel Hayattaki yeri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1993, c. 34, s. 175-208.
- ÖZDEMİR, Mehmet, “Osmanlı Endülüs Müslümanlarına Yardım Etmedi mi?” *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 1999, XII/ 3-4, s. 283-296.
- ÖZDEMİR, Mehmet, *Endülüs Müslümanları*, I-III, Ankara Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1994.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar III*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay, 1990.
- PARLAK, Nizamettin, *Endülüs’ün Çöküşü Beni Ahmer’de Darbeler ve İsyanlar*, İstanbul, Hikmet Yayınları, 2014.
- ŞEN, Serkan, “Orta Asya’nın İlk Türk-İslâm Metinlerinde Kadim Gelenekten İslâmî Döneme Din Algısı: ‘Türk Tanrısı’ndan ‘Tanrı’nın Türkleri’ne’ ” *Orta Asya’da İslâm*, c. 2, Ankara-Türkistan 2012, s. 713-730.
- TUNALI HİLMİ, *Makedonya: mazisi, hâli, istikbali*, (Osmanlıca), 2. Bs, Kahire, 1326.
- TÜRKAN, Ahmet, “Makedonya’da Bulgar ve Latin Kilisesinin Gelişimi (Tunalı Hilmi’nin Makedonya Risalesi)” *Mîl ve Nihal*, cilt 9, sayı, 2, İstanbul, 2013, s. 135-141.
- URAL, Selçuk, “Balkanların Din Motiflerinin Oluşmasında Ohri Şehrinin Yeri: Aziz Kliment, Aziz Naum ve Sarı Saltuk Örnekleri”, *Türk Tarihinde Balkanlar*, 2013, c. I, s. 163-176.
- YENİSOY, Hayriye Süleymanoğlu, “Sefarat-92 Osmanlılar zamanında Balkanların Ekonomik ve Kültürel Gelişmesinde Yahudilerin Katkısı”, *Makaleler*, (Haz. Erhan Süleymanoğlu), yy, 2015.
- YETİŞGİN, Mehmet, “Osmanlı Son Döneminde Balkanlardaki Olayların Bölgedeki Türk ve Müslüman Halk Üzerindeki etkileri” *Türk Tarihinde Balkanlar*, c II, s. 859-893.
- YETİŞGİN, Mehmet, “Osmanlı Son Döneminde Balkanlardaki Olayların Bölgedeki Türk ve Müslüman Halk Üzerindeki etkileri” *Türk Tarihinde Balkanlar*, Sakarya Üniversitesi, c II, s. 859-893.
- YILDIZ, Zekeriya, *Geçmişten Günümüze Bosna Hersek*, İstanbul, Yeni Asya Yayınları, 1993.
- YÖRÜKÂN, Yusuf Ziya, “Bir Fetva Münasebetiyle: Fetva Müessesesi, Ebû Suud Efendi ve Sarı Saltuk”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1952, c. I, sayı: II-III, s. 137-160.